

Din - Devlet İlişkileri Bağlamında İslâmî Cemaatlerin Devletle İlişkileri Üzerine

Hasan Ayık¹

Özet: Bu makalede, İslam tarihi boyunca din- devlet ilişkisi bağlamında ortaya çıkan İslami cemaatlerin (dinî toplulukların) devletle ilişkileri, genel olarak ortaya konulacak; bu ilişkinin ahlaki mahiyeti (ahlakiliği) değerlendirilecektir. Söz konusu ilişki, genel anlamda “ulema-ümera ilişkisi”, özel anlamda “bireysel temelli ilişki”, “mezhep temelli ilişki”, “tarikât temelli ilişki” ve moderne dönemlerde “cemaat temelli” ilişkiler olarak kavramsallaştırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Din, Devlet, Ulema, Ümera, Cemaat, Mezhep.

Giriş

İslam tarihi boyunca din- devlet ve din- siyaset ilişkisi, önemli sorunlara neden olmuş, netameli bir meseledir. Çünkü bir taraftan din ve onun temsilcisi olan dindarlar, içinde buldukları toplumun kaderini belirleyen devletten uzak duramamışlar; diğer taraftan devlet denilen kurumun sunduğu cazip imkânlar, içerisine aldığı dindarları kısa zamanda, dinlerinin gereği olan ahlaki hassasiyetlerinde uzaklaştırmak gibi bir tehlike ile karşı karşıya bırakmıştır.

1. Prof. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

İslam tarihinin ilk dönemlerinde (Hz. Peygamber ve kısmen dört halife döneminde) devleti idare edenler, ahlaki hassasiyetleri tam, izzet ve adalet sahibi insanlar olduğu için din devlet ilişkisi sorun olmamıştır. Bu anlamda ümera, ulema ayrımı olmamış; idare edenlerin tutumları İslam âlimleri endişelendirmemiştir. Bu nedenle henüz ümera-ulema ayrımı ortaya çıkmamıştır. Bu dönemdeki idarecilerle âlimler arasında da ahlaki ve ilmi açıdan derin bir farklılık yoktur. Örneğin Hz. Ebubekir, devletin başında bulunduğu halde devlet bütçesinden herhangi bir ücret almamakta geçimini sağlayabilmek için ek iş yapmaktadır. Hz. Ömer ise hem devleti idare etmekte, hem de fetvalarıyla dini alanında çağlara ışık tutacak önemli adımlar atmaktadır.

İdarecilerin elindeki devlet gücü ve imkânları, onların ahlaki hassasiyetlerinin daha güçlü olmasını gerekli kılmaktadır. Devlet denilen yapı, canlı bir organizma olmadığı için kendisini içeriden istismar edenlere anında karşı koyamamış, deşifre edememiş tabiri caizse hırsızını gizlemiştir. İdarecilere yakın olmanın getireceği imkânlar nedeniyle hem halk kitleleri hem de halkın ileri gelenleri sürekli idarecileri kuşatma altına almaktadır. Bu kuşatmanın ortaya çıkardığı mudahane (yağcılık) ve aşırı övgü, idarecileri şımartarak eleştirilemez konuma düşürmüştü; hakkı ve sabrı tavsiye etme imkânını ortadan kaldırmıştır. İdarecilerin yakınları tarafından kuşatılması ise tarihin her döneminde görülen yozlaşma biçimidir. İdarecilerin en zayıf oldukları noktalardan biri de akrabalık bağlarıdır. Bu bağ, onların akrabalarını korumalarına ve devlet imkânlarını akrabalarına öncelikle vermeye yönelmiştir. Bu durum, devleti yönetenlerin adaletten uzaklaşmasının önemli nedenlerinden biri olmuştur.

Bu ve bunun gibi ahlaki sorunlar, idarecilerin ahlaki hassasiyetleri zayıflamasına neden olmuş, devlet çarkına torpil, adam kayırma, devlet imkânların kendi çıkarları için kullanma, lüks ve israf hastalığı girmiştir. Devlet yapısında ortaya çıkan bu ahlak krizi, yöneticilerin İslam ahlakının gerektirdiği hassasiyetlerden uzaklaşmasına neden

olmuş, bunun sonuncunda önce onurlu İslam âlimleri devletten uzak durmuş, daha sonra devletle halk arasında soğuk duvarlar oluşmaya başlamıştır.

Kanaatimizce bir devletlerin Müslüman olması, o devleti idare edenlerin adil, merhametli, hesap vermeye her zaman hazır, insanların hak ve hukukunu titizlikle gözeten, kamu malını (halkın malını) kendi çıkarları için kullanmayan, gösterişten uzak, alçak gönüllü ve mütevazı insanlar olmaları, gösteriş, lüks ve israftan uzak durmalarına bağlıdır. Bir devlette İslam ahlakının gerektirdiği evrensel ahlaki değerler yoksa o devlette İslam yoktur.

Ancak İslam tarihinin belli dönemlerinde İslam'ın devlete hâkimiyeti, bazen bir mezhebin, bazen bir tarikatın bazen de bir cemaat anlayışının devlete hâkimiyeti şeklinde gerçekleşmiştir. Bu durum İslam'ın devletle ilişkisini sorunlu hale getirmiştir. Çünkü devlete hâkim olan grupların çoğu, kendi çıkarlarını merkeze alarak diğerlerini kamusal alanın dışında bırakırken İslam'ın özünü oluşturan ahlak ilkelerinin çoğunu dikkate almamıştır.

İslam Tarihinde Din - Devlet İlişkisine Genel Bir Bakış

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, İslam tarihinin ilk dönemlerinde (Hz. Peygamber ve kısmen dört halife döneminde) din- devlet ayrımı yoktur. Çünkü devleti idare edenler İslam'ın evrensel ahlak ilkelerine azami ölçüde uymuşlardır. Bu dönemdeki idareciler, İslam'ın devlet için şart koştuğu; adaleti hâkim kılmak, idare edilenlerin hakkını ve müstahakkını vermek, zulüm yapmamak, devletin imkânlarını yandaşlara değil hak eden vermek, güçsüz de olsa haklının yanında zalimin karşısında durmak, devlet malını kendi mallarından daha dikkatli kullanmak gibi temel ahlaki ilkeleri yerine getirmişlerdir. Bu nedenle İslam, devletten ayrı düşmemiştir.

Bu dönemde idarecilerin ahlaki hassasiyetlerinin tam olmasının yanında, dini anlama ve yorumlama konusunda da yetkin insanlardır.

Söz konusu dönemdeki idareciler, hem idareci hem âlim, hem de ahlaklı ve faziletli insanlardı. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Hz. Ebubekir, halife olduğu halde herhangi bir ücret almamış, Hz. Ömer'in bir idare binası bile olmamıştır.

Din- devlet ayrımının başlamasına neden olan en önemli şey, devleti idare edenlerde ortaya çıkan ahlaki çöküş ya da çürümedir. İslam devletinin sınırları genişlemesiyle birlikte farklı kültürlerin etkisiyle bazı yöneticiler devlet malını ölçsüz bir şekilde harcayarak şatafat ve lüks içerine girmişlerdir. Bu tutumla birlikte devlet malını harcamada gösterilen ahlaki hassasiyet törpülenmeye başlamıştır. Devlet idaresinde ortaya çıkan bu ahlaki çürüme, devleti idare edenlerin meşruiyetini de tartışmalı hale getirmiştir. İdareciler ilk olarak, söz konusu meşruiyet krizini halk içinde ahlakı, fazileti ve ilmi yetkinliği ile tanınmış kişileri yanlarına alarak aşmaya çalışmışlardır. İslam tarihinde idarecilerde ortaya çıkan ilk ahlaki çürümeye örnek olarak Şam valisi Muaviye'yi verebiliriz. Bu çürümeye İslam adına ayna tutan ve ortaya çıkaran ise Ebu Zer'dir. Ebu Zer örneğinde yaşanan din - devlet ilişkisine “bireysel boyutlu din - devlet ilişkisi” diyebiliriz.

Bu ilişki biçimi Emeviler'in ilk dönemlerinde belli bir süre sürdükten sonra, mezheplerin kurumsallaşmasıyla birlikte İslam toplumlarındaki din- devlet ilişkileri kurumsal bir boyut kazanmıştır. Söz konusu dönemde din- devlet ilişkisi belli bir mezhebin bilginlerinin devleti idare edenlerle ilişkisi şeklinde tezahür etmiştir. Adına “mezhep temelli din - devlet ilişkisi” diyebileceğimiz bu ilişki, kısmen Emevi ama daha çok Abbasi döneminde yaşanmıştır.

Bu dönemde bir yandan İslam toplumundaki mezhep ayrımının tohumları atılmış diğer yandan ulema sınıfı içerisine ideolojik mezhep taraftarlığı fitnesi sokulmuştur. Bu dönemin en çarpıcı örneği “mihne” olaylarıdır. İdeolojik mezhepçi tutumlar, İslam ahlakının paranteze alıp mezhep çıkarlarını öne çıkarınca mezhep temelli din - devlet ilişkisi de krize girmiştir.

Bu ilişkinin ortaya çıkardığı çürümeye karşı bir çare olarak ortaya çıkan ilişki biçimi daha çok ahlak temelli din - devlet ilişkisidir ki, bu da tarikat-devlet ilişkisi dönemidir. Adına “tarikat temelli din - devlet ilişkisi” dediğimiz bu ilişki, yoğun bir biçimde Osmanlı döneminde varlığını sürdürmüştür.

“Tarikat temelli din - devlet ilişkisi”, tekke - medrese ilişkisinin sorunsuz bir şekilde yürüdüğü dönemlerde olumlu sonuçlar vermiştir. Ancak tekke - medrese ya da bilim - tasavvuf ilişkisinin kopmasıyla birlikte medresede ideolojik mezhepçi tutumlar, tekkelere hurafeler ve İslam dışı uygulamalar görülmeye başlamıştır. Bunun sonucunda tarikatlarda ortaya çıkan çürüme din - devlet ilişkisinin ahlaki zeminini tahrip etmiştir.

Modern Türkiye devletinin kurulmasıyla birlikte din - devlet ilişkisi, belli oranda kesintiye uğramıştır. Modern Türkiye Cumhuriyeti döneminin ilk zamanlarında Diyanet İşleri Başkanlığının kurulmasıyla birlikte resmi bir hüviyet kazanan din - devlet ilişkisi, 1960’lı yıllardan sonra belli bir dönem gayr-i resmi ve gizli, 1980’li yıllardan sonra ise gayr-i resmi ama açık bir şekilde “cemaat temelli din - devlet ilişkisi” olarak ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

İslam Tarihindeki Din - Devlet İlişkilerinin Değerlendirilmesi

Kuşkusuz İslam tarihinin belli dönemlerinde devleti idare edenler, İslam’ın ilk dönemlerinde olduğu gibi, İslam ahlakının gerektirdiği ahlaki hassasiyetleri titizlikle yerine getirmişlerdir. Bu İslam tarihinde yaşanmış ve geleneğimizde derin izler bırakmış olan bu ahlaki tutumlar olmasaydı bu gün bir İslam medeniyetinden söz edilemezdi. İslam’ın ilk dönemlerinin dışında da Ömer bin Abdulaziz, Harun Reşit, Fatih Sultan Mehmet gibi sayısız örnekler mevcuttur.

Ancak biz bu tebliğimizde, olumsuz bir örnek olarak günümüze kadar varlığını sürdürmüş; çağdaş dünyanın Müslümanlarına da olumsuz model olarak yansımış bir din - devlet ilişkisinin tarihsel iz-

lerini sürebilmek için bu olumsuz örnekleri veriyoruz. Biliyoruz ki, “nakıs makûsun aleyh olamaz”; yani eksik olana bir şey kıyas edilemez. Bu nedenle amacımız zaten kedisine bir şey kıyaslanamayacak kadar eksik olan bir tarihsel durumu değerlendirecek, bir şekilde yanlışla yanlış diyebilmek; yaşadığımız dünyada Müslümanların devletle ilişkilerinde ortaya çıkan ve İslam’a karşı nefreti körükleyen olumsuz durumlara işret etmektir.

Biliyoruz ki, bir Müslüman’ın diğerine üstünlüğü farklı bir mezhepten olması, ibadetlerini söz konusu mezhebin kurallarına göre yapmasında değil Allah’a karşı sorumluluk bilinci de diyebileceğimiz, takvasıdır. Örneğin Hanefi mezhebinden olanın Şafii mezhebinde olan bir Müslüman’a üstünlüğü namazı kılarken yaptığı farklı hareketler ve okuduğu farklı sureler değildir. Hanefi’nin Şafii’ye ya da Şafii’nin Hanefi’ye hatta Sünni olanın Şii olana ya da Şii olanın Sünni olana üstünlüğü adil olmasında, izzet sahibi olmasında ilim ve irfandaki derinliğinde, yaptığı işi sağlam yapmasında, söz verip sözünde durması gibi ahlaki niteliklerindedir.

Bireysel Temelli Din Devlet İlişkileri

Siyaset ne zaman İslam ahlakının gerekli kıldığı adalet ve hakkaniyet çizgisinden sapmışsa meşruiyet krizi ortaya çıkmıştır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, idareciler bu krizi aşabilmek için ahlaklı, faziletli, ilmi yetkinliği olan bu nedenle halk içinde itibarı yüksek olan kişilerden yardım istemişlerdir. Bu konuda samimi olan idareciler, ahlaklı âlimlerin danışmanlığı ile hem devlet çarkındaki ahlaki çürümeyi önlemiş hem de meşruiyet krizini aşabilmişlerdir.

Ancak gerçek amaçları devletteki ahlaki çürümeyi önlemek değil sadece kendilerine meşruiyet zemini hazırlamak olan idareciler, âlimleri kendi emelleri doğrultusunda kullanmaya kalkışınca, izzet sahibi âlimler devlet yönetiminden uzak durmaya başlamışlar.

Bunun ilk örneği, Ebu Zer’dir. Şam valisi Muaviye’nin yanına

gönderilen Ebû Zer, sade yaşayışını sürdüren mal ve servet biriktirme hırsı olmayan bir Müslüman'dı. Ebu Zer, Şam'daki idarecilerin lüks ve debdebeli yaşamalarına gereken ikazları yapıyor; bu durumun onlara kötülükten başka bir şey vermeyeceğini, bir gün bunların hesabının sorulacağını söylüyordu. Bu ikazına delil olarak: "... Altın ve gümüşü yığıp da onları Allah yolunda harcamayanlar yok mu, işte onlara elem verici bir azabı müjdele!" (Tevbe, 9 / 34) mealindeki ayeti okuyordu.

Ebu Zer, Şam valisi Muâviye ve emirlerinin yaşantılarını sürekli eleştirince, Şam'da fesat çıkardığı iddiasıyla Hz. Osman'a (r.a.) şikâyet edildi. Hz. Osman, Ebû Zerr'i Medine'ye çağırdı. Hz. Ebû Zer Medine'ye geldikten sonra Hz. Osman'a (ra) "Benim dünya malına ve dünya metainâ ihtiyacım yoktur!" diye haber gönderdi. Fakat Ebû Zer, Medine'de fazla kalmayarak Mekke civarında bulunan Rebeze'ye gönderilmişti.

İdarecilerin bireysel olarak İslam âlimlerinden yardım alarak meşruiyet krizini çözüme girişimlerini Gazali, şöyle anlatmaktadır: Peygamberimizden sonra halifeliği hidayet üzere giden raşit halifeler üstlendi. Onlar, Allah Teâlâ'yı tanıyan, fikhî hükümleri iyi bilen, müstakil olarak fetva ve hüküm verebilen önder şahsiyetlerdi. Onlar, istişare gerektiren bazı durumlar hariç, fakihlerden yardım istemiyorlardı. Böylece âlimler, bütün vakitlerini ahiret ilimlerine ayırıp sadece ona yöneliyorlardı. Onlar, fetva işlerinden ve insanların dünya işleriyle ilgili hükümlerde söz etmekten çekinir, kendilerine bu konularda bir müracaat olunca, başkalarına gönderirler, böylece bütün gayretleriyle Allah Teâlâ'ya yönelirlerdi. Onların bu hâli, hayatlarını anlatan kitaplarda nakledilmektedir.

Onlardan sonra halifelik, işin ehli olmayan, kendi başına fetva ve hüküm veremeyen kimselere geçti. Onlar, fakihlerden yardım istemeye, bütün hallerinde onları yanlarında bulundurmaya ve verecekleri hükümlerde fetvalarına müracaat etmeye mecbur kaldılar.

Peygamberimizin birinci kuşak arkadaşlarından sonra gelen (Tabiun) âlimleri içinde, önceki sahabeler gibi, dinin güzel edebine sarılan, ilk sahabeler gibi güzel ahlak sahibi çok az kimse kaldı. Halifeler onlardan (devlet işlerinde) bir görev talep edince, söz konusu güzel ahlak sahibi âlimler halifelerden uzak durdular. Bunun üzerine halifeler onları hüküm ve yönetim işlerini üstlenmeleri için zorladılar.

Âlimler kendilerinden yüz çevirdikleri halde, halife ve devlet adamlarının onlara ısrarla yöneldiklerini, idarecilerin onlara gösterdikleri bu iltifatın âlimlerin izzetini artırdığını gören bir takım izzetten yoksun insanlar (âlimler), devlet adamları tarafından gelecek itibarı elde etmek ve izzete ulaşmak için (asıl fıkıh ilmini değil) fetva ilmini öğrenmeye yöneldiler. Öğrendikleri bu ilimle kendilerini halifelere takdim ettiler, onlardan (izzet sahibi âlimlerin kabul etmediği) idari görevleri istediler. Bu görev karşılığında bir takım (rüşvet kabîlinden) hediyeler istediler. İstediklerini alanlar istemenin zilletinden ve kendini küçük düşürmekten kurtulamadılar. Böylece fakihler, daha önce (sultanlar tarafından) aranan kimseler iken, şimdi kendileri (sultanlardan bir şeyler) talep eden kimseler oldular. Önceki âlimler, sultanlardan yüz çevirerek izzete ulaşmışken, şimdiki âlimler sultanlara yönelerek zillete düştüler.

İslam tarihi boyunca birçok izzet sahibi âlim, bedeli hapis ve sürgün de olsa idarecilerin yanlışlarına destek vermemiş, onlardan gelen hediyeleri kabul etmemiştir. Ancak her dönemde olduğu gibi, bu dönemde de durumu fırsat bilen tufeyliler olmuş ve idarecileri bu cürümlerinde yalnız bırakmamışlar (!); ulufelerini de almışlardır.

Burada verdiğimiz örnek, İslam tarihindeki mezhep temelli din-devlet ilişkisi bağlamında da değerlendirilebilir. Ancak herhangi bir mezhebin tarafında olsa; hatta İmam-ı Azam örneğinde olduğu gibi, bir mezhebin kurucusu olsa bile, bireysel olarak idarecilerin İslam ahlakını hiçe sayan tutumları karşısında direnen İslam âlimleri her zaman olagelmıştır.

Mezhep Temelli Din - Devlet İlişkisi

Ömer bin Abdülaziz gibi bazı adil yöneticilerin dönemini bir taraf bırakacak olursak diyebiliriz ki, Emeviler döneminde başlayan Arap Irkçılığı (şuubiye hareketi) ve mezheplerin ortaya çıkışı ile birlikte İslam toplumunda “mezhep temelli din - devlet ilişkisi” dönemi başlamıştır. Emeviler döneminde henüz tam olarak belirgin hale gelmeyen mezhebi yapılar Abbasiler döneminde tam olarak ortaya çıkmış ve din-devlet ilişkilerine damgasını vurmuştur.

Belli bir mezhebin devlete hâkimiyeti çoğunlukla karşıt mezhep taraftarlarının ikinci sınıf konumuna düşürmüş ve mezhep taraftarlığını beslemiştir. Bu çerçevede başlayan kader meselesi ve halku'l kur'an tartışmaları Müslümanların entelektüel enerjilerini bu gibi kesin çözümü olmayan metafizik meselelerde bitirirken, İslam ahlakının gerektirdiği İslam kardeşliği, vefa, güvenilirlik, adalet ve merhamet ilkeleri rafa kaldırılmıştır.

Bunun en bariz örneği Abbasiler döneminde yaşanan halku'l Kur'an tartışmaları ve devlet desteğinde sürdürülen mutezile-Hanbeli (Eş'ari) çekişmesidir. Nitekim Halife Me'mun döneminde iktidara hâkim olan Mutezile mezhebi, “Kur'an mahluktur” demeyenleri işkenceye tabi tutarken (mihne olayları), halife Mütevekkil'den sonra durum değişmiş, bu sefer “Kur'an mahluktur” diyenler zındık muamelesi görmüştür.

Abbasi halifesi Muktedir döneminde ise Dinler Tarihi mahiyetindeki (Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk) adlı kitabında, İslam dininden başka dinlerden bahsettiği için Aslen Şafii olan Taberi'nin cenazesi, Hanbelilerin (ehl-i hadisin) baskıları nedeniyle gece karanlığında kaldırılabilmıştır.

Mezhep temelli din - devlet ilişkileri, Selçuklular döneminde de devam etmiş, çeşitli bilim merkezleri bile mezhep ayırımına göre şekillenmiştir. Bu dönemin en bariz özelliği Müslümanlar arasındaki

mezhep ayrımını körüklemesi, mezhepler arasında derin bir bölünme yaşanması ve kanlı savaflara varan mezhep kavgalarının ortaya çıkmasıdır. Çünkü iktidara gelen her mezhep öncelikle kendi ideolojisini güçlendirmiş, devlet imkânlarını kendi taraftarlarının önüne sermiştir. Bütün bunlar İslam ahlakını, hem Müslümanların hayatlarında hem de devlet yapısında ikinci plana itmiştir.

Tarikat Temelli Din - Devlet İlişkisi

Mezhep temelli din - devlet ilişkisinin ortaya çıkardığı olumsuz tabloya bir tepki olabileceğini düşündüğümüz, “tarikat temelli din - devlet ilişkisi”nin, Osmanlı devletinin ilk dönemlerinde başlamış, Yavuz Sultan Selim dönemine kadar sürdüğünü söyleyebiliriz. Osmanlıda “tarikat temelli din - devlet ilişkisi”nin sorunsuz bir şekilde sürebildiği dönem “Tekke - Medrese Birlikteliği” dönemidir. Söz konusu dönemde İslam’ın ahlaki değerleri hem toplum hayatında hem de devlet yapısında birincil konumda olmuştur. İslam âlimleri, devleti yöneten idarecilere ahlaki anlamda önderlik ederek, devlet işlerini adalet, hakkaniyet ve merhamet ölçüleri içerisinde yapmalarını sağlamışlardır.

Din devlet ilişkisini İslam ahlakının evrensel değerlerine dayandığı bu dönem, “Tekke - Medrese Ayrımı” döneminin ile birlikte krize girmiştir. Özellikle tekkelerin ruh terbiyesi ve ahlak eğitimi yerine metafizik hurafelere bulaşması, bir yandan tekkeleri medreseden (tasavufu bilimden) uzaklaştırmış, diğer yandan medrese ile tekke arasında ilim ilkelerine uygunluk çekişmesini ortaya çıkarmıştır.

Daha sonra Kadızadeler - Sivasiler çatışmasıyla başlayan süreçte bir kısım tekkeler, devletle ilişkilerini koparıp heterodoks mahiyet alırken, devletle ilişkili olan tekkeler ahlak terbiyesi ve ruh eğitimini ikinci plana iterek fıkıh kisvesine bürünmüşlerdir. Tekkelerdeki bu dönüşüm, Osmanlıdaki din - devlet ilişkisini tekrar mezhep temeline oturtmuştur. Din - devlet ilişkisinin mezhep temeline dayanması ile birlikte İslam’ın ve Müslümanların devlet içerisindeki fonksiyonu İslam ahlakı-

nın adalet, hakkaniyet ve merhamet gibi evrensel değerlerini ayakta tutmak değil kendi mezheplerinin çıkarlarını korumak olmuştur.

Kanaatimizce İslam tarihinde yaşanan bu tutum, Tanzimat'la başlayan sekülerleşme döneminde ortaya çıkan laik ideolojilere de başlamış, Osmanlı'nın son dönemlerinde ortaya çıkan laik ideolojiler de referans aldıkları Avrupa'daki ideolojiler gibi rasyonel ahlak ilkelere bile uymamışlar, ele geçirdikleri devlet imkânlarını tamamen kendi ideolojik çıkarları için kullanarak herkesin ortak çatısı olan devlet çatısını bilerek tahrip etmişlerdir. Osmanlı devletinde, İslam dininin devlet içerisindeki ahlak fonksiyonu asgariye inince, Avrupa'da olduğu gibi laikliğin bahanesi ortaya çıkmıştır.

Tanzimat fermanından sonra başlayan din - devlet ayrımı ve laiklik rüzgârları, Osmanlıda da belli kurumlardan başlayarak sessiz bir şekilde dinin devletten uzaklaşmasına neden olmuştur. Önce belli eğitim kurumları laik bir hüviyet kazanırken devlet bürokrasisi adı konulmamış bir sekülerleşme sürecine girmiştir.

Cemaat Temelli Din Devlet İlişkisi

Osmanlı devleti, derin bir ahlak krizi sonucunda tarihi nöbetini Modern Türkiye'ye devredince mezhep, meşrep ve tarikatlar da belli bir dönem faaliyetlerine ara vermek zorunda kalmıştır. Laik Türkiye, teke ve zaviyelerle birlikte bütün İslami eğitim kurumlarını kapatınca bir takım tarikatlar ve İslami yapılar yeraltında faaliyete başlamışlardır.

Bunun yanında, bu dönemde İslami eğitim kurumlarının kapatılmasıyla ortaya çıkan boşluğu doldurmak için yer altında Kur'an kursları şeklinde faaliyet gösteren bireysel ya da cemaat şeklinde çabalar da bulunmaktadır. Bunlardan en fazla adından söz ettirenler, İslami eğitim kurumlarının kapatılmasıyla ortaya çıkan, din adamı ihtiyacına cevap vermek amacıyla Kur'an Kursu faaliyeti gösteren, Süleymancılar ve sohbet faaliyetleri ile insanlara İslam dinini anlatmaya çalışan Nurculuk hareketidir. Her iki harekette o dönemde baskı-

lar nedeniyle açıktan faaliyet gösterememiş, çoğunlukla yer altında varlık göstermeye çalışmışlardır. Bu dönemdeki İslami oluşumlar her ne kadar yer altında olsa da 1950 sonrası din - devlet ilişkisine önemli ölçüde zemin hazırlamışlardır. Çünkü 1950 sonrasında yoğunluğunu artırarak sürdüren İslami cemaatlerin devletle ilişkisi, 1950 öncesi oluşumların bir çeşit uzantısı olmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti dönemindeki İslami cemaatlerin devletle ilişkisini, TC'nin kuruluşundan 1950'li yıllara kadar olan dönemi bir tarafa bırakacak olursak, bundan sonraki dönemleri "1950-1980 arası dönem", "1980 Sonrası ve 28 Şubat dönemi" ve nihayet "2002'den sonra AKP dönemi" olarak ayırabiliriz.

1950'li yıllarda çok partili hayat başlayıp DP iktidara gelince kısmen gün yüzüne çıkan cemaatler, DP iktidarının uyguladığı özgürlük ortamından belli oranda yararlanarak güçlenmişlerdir. Henüz bu dönemde de cemaatlerin devlet kademelerinde yer almak ve etkin olmak gibi bir niyetleri yoktur. Nitekim bu dönemin önemli İslami cemaatlerinden birinin lideri olan Said Nursi, siyasetin şerri ile şeytanın şerrini eş tutarak ikisinden de Allah'a sığınmıştır.

Müslüman cemaatlerin devlette etkin olma arzularını kamçılayan ilk hareket MSP hareketidir. Kökü, aynı zamanda bir tarikat olan İskender Paşa cemaatine dayanan Erbakan Hoca'nın bu siyasi hareketi, Müslümanlara devlette etkin olmanın meşru yolunun siyaset olduğunu göstermiş, Müslümanların devletteki fonksiyonlarının da önce ahlak ve maneviyat daha sonra ekonomik kalkınma olduğu sloganıyla ortaya çıkmıştır. Ancak MSP hareketinin önünün türlü bahanelerle kesilmesi ve buna benzer olayların (Cezayir'deki FİS örneğinde olduğu gibi) çeşitli İslam ülkelerinde de yaşanması, cemaatlerin devlette etkin olma biçimini yeniden gözden geçirmelerine neden olmuştur. 1950- 1980 arasında cemaatler, kendisini bir İslami parti olarak ortaya koyduğu halde MSP hareketiyle de pragmatik ilişkiler kurmuş, özellikle sağ partilerin iktidar imkanlarından azami ölçüde faydalanmıştır.

1980 sonrası Özal dönemi ile birlikte İslami cemaatlerin devletle ilişkiler daha da açık bir hal almış, devlet bazı üniversitelerle bir takım eğitim kurumlarını ve bazı bürokratik kademelerini uzlaşabildiği İslami cemaatlere ihale etmiştir. Ancak cemaatler, bu dönemde ele geçirdikleri devlet kurumlarında, adalet ve hakkaniyet gibi İslam'ın evrensel ahlak ilkelerini hâkim kılmak yerine, çoğunlukla kendi cemaat çıkarlarını korumak için kullanmışlardır. Örneğin Özal döneminde birtakım cemaatlere verilen Üniversitelerde, ne bilimin evrensel standartlarına uygun bir kadrolaşma olmuş ne de bu üniversiteler dünyanın bilimsel saygınlığı olan üniversiteleri ile aynı seviyeye getirilebilmiştir. Aksine her cemaat kendi yandaşlarını hâkim olduğu üniversiteye doldurmuş, devletin kendilerine sunduğu bu imkânını cemaat taassubu ile heba etmiştir.

28 Şubat döneminde cemaatlerin devletle ilişkileri, devlet tarafından laiklik testine tabi tutularak, adeta onlardan laiklik karşısındaki tutumlarını belirlemeleri istenmiştir. Bu test sonucunda devlet, laikliğe zarar vermeyeceğine kani olduğu cemaatlere yaşama vizesi vermiş, diğerlerini “laiklik karşıtı eylemlerin odağı olmak” bahanesiyle bastırmıştır. Bu dönemde Batı’da esen “radikal İslam tehlikesi” rüzgârları, laikliğe zarar vermeyecek şekle sokulmuş bir İslami anlayışı oluşturma projesini başlatmıştır. Bu proje çerçevesinde ortaya konulan “İlimli İslam” anlayışı, 2000’li yılların İslam dünyası için “Model Cemaat Yapısı” olarak sunulmuştur. 28 Şubat’ın Batı ile paralel bir şekilde yürüttüğü “İlimli İslam” projesine uygun olan cemaatler el altında tahkim edilmiş, diğerleri sudan bahanelerle bastırılmıştır.

Hem dünyada hem de Türkiye’de yaşama vizesi alarak, 28 Şubat’ın baskı döneminden en az hasarla çıkan Gülen cemaati, 2002 yılında iktidara gelen AKP hükümetinin bir şekilde koalisyon ortağı olmuştur. Söz konusu cemaat, bir yandan, daha önce Özal döneminde devlet yapısı içerisinde ele geçirdiği mevzileri tahkim ederken, diğer yandan devlet çarkı içerisinde yeni mevziler kazanmıştır. Bu-

nun yanında Gülen cemaatinin Vatikan'ın desteğini alarak başlattığı dünya çapındaki eğitim hareketi, derin dünyanın desteği ile gücünün zirvesine ulaşmıştır.

Bütün bu gelişmeler, TC döneminde Müslüman cemaatlerin devletle olan ilişkilerinde yeni bir ilişki biçimin ortaya çıkarmıştır. Gülen cemaatinin başlattığı bu ilişki biçimi, “Cemaat - Devlet Ortaklığı” ilişkisidir. AKP iktidarının ilk on yılına damgasını vuran bu ilişki döneminde de Gülen cemaati, elde ettiği bütün devlet mevzilerini sadece kendi adamlarına vermiş, başka cemaatlere koklatmamıştır. Yukarıda sözünü ettiğimiz şekilde, Gülen cemaati de İslam tarihinin bazı kesitlerinde yaşandığı gibi, devlet imkânlarını kendi yandaşlarına verirken adalet ve hakkaniyet ölçüleri çoğunlukla dikkate alınmamıştır.

Gülen cemaati, devlet içerisinde elde ettiği hâkimiyet alanını genişleterek devletin kozmik odasına bile girebilmiştir. Vesayet sisteminin kumanda merkezini ele geçiren cemaat, bu sefer kendisin yönetebileceği bir kozmik oda tasarlayınca yakayı ele vermiştir. Devletin kalbinde çöreklenen ve bu halka ağır bedeller ödeten kozmik odanın yerine, adı farklı olsa da işlevi aynı olabilecek yeni bir vesayet sisteminin kurulması, bu ülkede yıllardır oynanan demokrasi oyununda başa dönmek gibi bir şeydir.

Hâlbuki vesayet ister askeri bürokrasinin ister dini bir cemaatin elinde olsun fark etmez; her ikisi de halkın seçerek egemenlik hakkını belli bir süre için verdiği hükümetleri güdük ve güçsüz bırakacaktır. Tarih göstermiştir ki, bu durum her zaman vesayet sisteminin kumandasını elinde tutanları beslemiş, halkı “beş kuruşa muhtaç” durumuna düşürmüştür.

Sonuç

Başta da belirttiğimiz gibi, İslam tarihinin belli dönemlerinde varlığını sürdüren mezhep, tarikat ve cemaat çıkarlarını merkeze alan din - devlet ilişkisi, İslam ahlakının temel ilkeleri olan adaleti ayakta tut-

mak, emaneti ehline vermek, devlet yönetiminde hak - hukuk ölçülerine riayet etmek, bir grubun değil kamunun yararını temele almak gibi, İslam'ın temel ahlaki ilkelerini tahrip etmiştir. Bu ilişki biçimi, her Müslüman hizbin kendi fikriyatını devlete hâkim kılarak diğer Müslüman gruplara hayat hakkı tanımamak gibi bir “Deli Dumrul Zihniyeti”ni beslemiştir. Devletle ilişkilerini bu şekilde sürdüren İslami yapılar, İslam'ın evrenselleştirdiği adalet, merhamet ve hakkaniyet gibi ahlaki değerleri, çıkarlarına göre sınırlayarak anlamsızlaştırmışlardır.

Hâlbuki bir Müslüman cemaatin diğerinden farkı ya da üstünlüğü, öncelikle sahip olduğu cemaat fikriyatı değil, İslam'ın yüce peygamberinin bütün bir hayatı boyunca ortaya koymaya çalıştığı “Güzel Ahlak”tır. Bir cemaatin diğer cemaate üstünlüğü, liderinin kutsallığında ya da fikirlerinin parlaklığında değil hâkim olduğu kamusal ya da sivil alanda ortaya koyduğu adalet, merhamet, hakkaniyet gibi İslam ahlakına uygun amellerdir. Müslümanlar nerede ve hangi konuda bulunursa bulunsunlar, uğrunda mücadele etmeleri gereken şey, her yolu mubah görerek siyasi ve ekonomik üstünlük elde etmek değil, adaleti ayakta tutmak, insanı yaşatmak, zulmü ve sömürüyü ortadan kaldırmak, merhameti evrenselleştirmektir.

Upon the Relationship of Islamic Movements with the State in the Context of Religion and State

Abstract: In this article, the relation between state and Islamic movements (religious communities) throughout the history of Islam is examined in general, and moral content of that relationship will be presented particularly. That relationship is going to be conceptualised as “ulama-umara” (scholars-rulers) as general, but in particular as “individual based relation”, “sectarian based relation”, “sufi order based relation” and in modern times as “movement based relation”.

Keywords: Religion, State, Scholars, Rulers, Secraterian

Kaynakça

Arslan, İhsan (2014), “Muktedir Billah Döneminde Abbasiler”,

Okurakademi.

Gazali (tarih yok), **İhyau Ulumi'd- Din**, Endenozya.

Özavşar, M. Emin (1999), **İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı**, Ankara: Ankara Okulu Yayınları

Yücesoy, Hayrettin (2005), “Mihne”, **DİA**, Cilt 30, s.26-28.

Zorlu, Cem (2011), **Âlim ve Muhalif**, İstanbul: İz Yayıncılık 2011.

Çavuşoğlu, Semiramis (2001), “Kadızedeliler”, **DİA**, Cilt 24.